

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ - I DERS NOTLARI

3. Sınıf - 1. Dönem

İsa SARI
www.isa-sari.com

YENİ UYGUR ALFABESİ

Kiril		Lâtin	
Büyük	Küçük	Büyük	Küçük
А	а	A	a
Б	б	B	b
В	в	V	v
Г	г	G	g
Ғ	ғ	Ġ	ġ
Д	д	D	d
Е	е	E	e
Ж	ж	J	j
З	з	Z	z
И	и	İ	i
Й	й	Y	y
К	к	K	k
Қ	қ	Q	q
Л	л	L	l
М	м	M	m
Н	н	N	n
Ң	ң	Ñ	ñ
О	о	O	o
Ө	ө	Ö	ö
П	п	P	p
Р	р	R	r
С	с	S	s
Т	т	T	t
У	у	U	u
Ү	ү	Ü	ü
Ф	ф	F	f
Х	х	H	h
Ц	ц	Ts	ts
Ч	ч	Ç	ç
Ш	ш	Ş	ş
Щ	щ	Şç	şç
Э	э	Ä	ä
Ю	ю	Yu	yu
Я	я	Ya	ya
Ъ	ъ	Kesme işareti	
Ь	ь	Yumuşatma işareti	

“

Kälâm sundi äläm ezdi dilimni
Şamal darip kikâş kildi tilimni
Kolum tutmas putum basmaz palâç men
Nimâm birle kilay razi älimni

*Kalem kırıldı, zulüm ezdi gönlümü
Rüzgar vurup kekeme yaptı dilimi
Elim tutmaz, ayağım basmaz, felcim
Nasıl memnun edeyim halkımı*

”

Örnek Metin #1

1) Köñül tiliñni toğra tut
B. Nesne Zmr. Yk.

köñül tili: B.siz İsim Tamlaması
Taml. İm.

tiliñni

< til - i - ñ - ni

til: İsim kökü

-i-: Yardımcı ünlü

-ñ-: Teklik üçüncü şahıs iyelik eki

-ni: Yükleme hali eki

2) Hudağa sığın
D.T. Yk.

3) Yürüş-turuşta toğra bol hatâlık kılma
D.T. Zmr. Yk. Yk.

yürüş-turuş: Tekrar grubu
İsim İsim

hatâlık kıl:- Birleşik fiil grubu
İsim Fiil

4) Diliñ ve tiliñni kiçik tut
B.İ Nesne Z.T. Yk.

diliñ ve tiliñ: Bağlama grubu
İs. Bğ. İs.

5) Çok sözlime
Z.T. Yk.

6) Dâyim yahşılık kıl
Z.T. Yk.

yahşılık kıl:- Birleşik fiil grubu
İs. Fi.

7) Yamanlıktin jirak bol
D.T. Yk.

jirak bol:- Birleşik fiil grubu

İsim Fiil

yamanlıktin

<yaman - lik - tin

yaman: İsim kökü

-lik-: İsimden isim yapım eki

-tin: Ayrılma hali eki

8) İkki üzlük kişigä gapıñni eytme
D.T. B. Nes. Yk.

İkki üzlük kişig: Sıfat tamlaması
Sf. İs.

İkki üzlük: Sıfat tamlaması
Sf. İs.

9) Sözün yayılıp kätidu häm siriñ açılıp kalidu
Özne Yk. B.E. Öz. Yk.

yayılip kät:- Birleşik fiil grubu
Fiil Y.F.

açılıp kal:- Birleşik fiil grubu
Fiil Y.F.

Bundan sonraki kısımlar, dersin işlenişine ve verilen kaynaklara göre değişiklik gösterebilir.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ÇEKİMLER

Şimdiki, Gelecek, Geniş Zaman

	-i- ¹	
kelimän		kelimiz
kelisän		kelisilär
kelisiz		kelisizlär
kelidu		kelişidu

	olumsuzu	
kelmäymän		kelmäymiz
kelmäysän		kelmäysilär
kelmäysiz		kelmäysizlär
kelmäydu		kelişmäydu

	-y-	
başlaymän		başlaymiz
başlaysän		başlaysilär
başlaysiz		başlaysizlär
başlaydu		başlaşidu

	olumsuzu	
almaymän		almaymiz
almaysän		almaysilär
almaysiz		almaysizlär
almaydu		alışmaydu

Bileşik Zamanlı Fiil Çekimi (Analitik)

	-lp + turi ²	
körünüp turimän		körünüp turimiz
körünüp turisän		körünüp turisilär
körünüp turisiz		körünüp turisizlär
körünüp turidu		körünüp turişidu

	olumsuzu	
körünüp turmäymän		körünüp turmäymiz
körünüp turmäysän		körünüp turmäysilär
körünüp turmäysiz		körünüp turmäysizlär
körünüp turmäydu		körünüp turuşmäydu

Görülen ve Duyulan Geçmiş Zaman

	-KAN- ^{3 4}	
körgän män		körgän miz
körgän sän		körgän silär
körgän siz		körgän sizlär
körgän		körişgän

	olumsuzu ⁵	
körmiğän män		körmiğän miz
körmiğän sän		körmiğän silär
körmiğän siz		körmiğän sizlär
körmiğän		körişmiğän

¹ Adı geçen üç zamanı da basit şekilde karşılar ve ünsüzle biten fiillere *i*, ünlüyle bitenlere ise *y* şeklinde eklenir. Üçüncü şahıslarda (*i*)ş daima fiil tabanından sonra, zaman ekinden önce gelir. Bu durum, çeşitli ses olaylarına bağlı olarak farklılıklar gösterebilmektedir.

² Örnekteki çekim *görüyor(+)* anlamındadır.

³ *-kan, -kän, -gan, -gän* şekillerindedir.

⁴ Örnekteki çekim *gördü(+)* anlamındadır.

⁵ Daima *mi* şeklindedir

-DI

kördüm		kördük
kördüñ		kördüñlär
kördüñüz		kördüñüzlär
kördi		körüşti

olumsuzu⁶

körmidim		körmidük
körmidiñ		körmidiñlär
körmidiñiz		körmidiñizlär
körmidi		körüşmidi

Şimdiki Zamanın Hikayesi

-ät + tl

körättim		körättük
körättiñ		körättiñlär
körättiñiz		körättiñizlär
körätti		körüşätti

olumsuzu

körmäyttim		körmäyttük
körmäyttiñ		körmäyttiñlär
körmäyttiñiz		körmäyttiñizlär
körmäytti		körüşmäytti

Yeterlilik Fiil Çekimi

fiil + ä⁷

käläldim		kälälduk
käläldiñ		käläldiñlär
käläldiñiz		käläldiñizlär
käläldi		kälişäldi

olumsuzu

kälälmidim		kälälmidük
kälälmidiñ		kälälmidiñlär
kälälmidiñiz		kälälmidiñizlär
kälälmidi		kälişälmidi

Belirsiz Geniş Zaman⁸

-(A)r-

okurmän		okurmiz
okursän		okursilär
okursiz		okursizlär
okur		okuşur

olumsuzu

okumasmän		okumasmiz
okumassän		okumassilär
okumassiz		okumassizlär
okumas		okuşmas

⁶ Geçmiş zamanın üç tip olumsuz hali vardır:

körmiğän män (görmedim)

körgänim yok (gördüğüm yok)

körgän ämäş män (görmüş değilim)

olumsuz örnekleri gibi.

⁷ Örnekteki çekim *görebilir(+)* anlamındadır.

⁸ İki tip geniş zaman vardır: Birincisi, her zaman yapılan sıradan işler için kullanılan geniş zaman; ikincisi planlanmış ve gelecekte yapılması muhtemeller için kullanılan geniş zaman.

Asıl Duyulan Geçmiş Zaman⁹

	-(!)ptl-	
kälipti män		kälipti miz
kälipti sän		kälipti silär
kälipti siz		kälipti sizlär
käliptu		kälišiptu

	olumsuzu	
kälmäpti män		kälmäpti miz
kälmäpti sän		kälmäpti silär
kälmäpti siz		kälmäpti sizlär
kälmäpti		kälišmäptu

Tam Şimdiki Zaman

	-vati-	
kälivati män		kälivati miz
kälivati sän		kälivati silär
kälivati siz		kälivati sizlär
kälivatidu		kälišvatidu

Emir Çekimi

alayın	alalık
alğın	alinlar
aliñiz	alinizlar
alsuñ	alışsuñ

İyelik Çekimi

atam	atamız
atañ	atañlär
atañiz	atañizlär
atisi	atisi/atiliri
kizim	kizimiz
kiziñ	kiziñlär
kiziñiz	kiziñizlär
kizi	kizi/kizliri

Yardımcı Fiil Çekimleri

yaxşı män	yaxşı miz
yaxşı sän	yaxşı silär
yaxşı siz	yaxşı sizlär
yaxşı	yaxşı ¹⁰
yaxşı idim	yaxşı iduk
yaxşı idiñ	yaxşı idiñlär
yaxşı idiñiz	yaxşı idiñizlär
yaxşı idi	yaxşı idi ¹¹
yaxşı ikän män	yaxşı ikän miz
yaxşı ikän sän	yaxşı ikän silär
yaxşı ikän siz	yaxşı ikän sizlär
yaxşı ikän	yaxşı ikän ¹²

⁹ Ünlüyle biten tabanlara geldiğinde *okupti män* örneğindeki gibi olur. *p* zarf-fiil ekinden önceki yardımcı ünlü yazılmaz. Ayrıca *kör-* gibi tabanlara geldiğinde, şahıslardaki çekimler *körüptü män* ve *körüşmäptu* gibi yuvarlak şekilleri alırlar.

¹⁰ *iyi(+)* anlamındadır.

¹¹ *iyi idi(+)* anlamındadır.

¹² *iyymiş(+)* anlamındadır.